

Makale Geliş | Received : 20.11.2024

Makale Kabul | Accepted : 06.12.2024

Adam Smith ve ‘Görünmez El’: *Ahlaki Duygular Kuramı ve Milletlerin Zenginliği Eserleri Bağlamında Bir İnceleme*

Seda ÖZSOY SOMUNCUOĞLU*

Öz

Toplumsal düzenin uyum içinde ‘kendiliğinden’ işleyişini karakterize eden ‘görünmez el’, eylemlerinin nasıl sonuçlar doğuracağından habersiz olan bireyin bilincinden bağımsız olarak kendisinden beklenmeyen bir şekilde toplumun faydasına katkı sağlamasının koşullarını hazırlar. Adam Smith’in ahlak, iktisat ve topluma ilişkin kuramsal perspektifini yansıtan bu kavramlaştırmayı, üç farklı eserinde üç farklı bağlamda değerlendirdiği görülmektedir. Düşünürün *History of Astronomy* adlı denemesinde geçen ‘Jüpiter’in görünmez eli’, doğadaki düzenin nasıl oluştuğunu anlatırken; *Ahlaki Duygular Kuramı*’ndaki ‘görünmez el’, içinde yaşayan herkese eşit bir şekilde dağıtılmış olduğu savlanan dünyanın zenginlerinin nasıl paylaşım yapmaya itildiğini böylelikle bilmeden ve istemeden de olsa toplumun çıkarına hizmet ettiğini ortaya koyar. *Milletlerin Zenginliği*’nde karşımıza çıkan ‘görünmez el’ ise sermayesini anayurtta gerçekleştiren üretim yararına kullanan kişilerin, ürünlerden elde edecekleri kârları en yüksek düzeyde tutmaya çalışırken toplumsal faydaya olan olumlu etkilerini açıklar. Bu bilgiler ekseninde bu makalede, Smith’in *Ahlaki Duygular Kuramı ve Milletlerin Zenginliği* eserlerinde betimlediği ‘görünmez el’ ile neyi ifade ettiği incelemeye tabi tutulacak ve onun kuramsal çerçevesi özlü bir biçimde ele alınacaktır. *Ahlaki Duygular Kuramı*’nda duygudaşlık ve tarafsız gözlemcilik dolayımında şekillenen toplumsal katkı; *Milletlerin Zenginliği*’nde kendi çıkarının peşinde koşan bireyin davranışlarında somutlaşır. Bu bağlamda Smith, aslında birbirini bütünleyen görüşlerle bir sistem mi kurmuş yoksa farklı fikirlere bağlanmakla tutarsızlığa mı sebep olmuştur? Aslında düşünürün toplumsal yapının işleyişini anlama ve bunun düzenlenmesine ilişkin ilkeleri tespit etme çabasıyla açıklamalarını kişisel çıkar güdüsüne indirgemediği sanılanın aksine bunu bir kavram seti aracılığıyla irdelediği görülmektedir. Smith’in eserleri karşılaştırmalı olarak incelendiğinde ahlaki bakımdan kendi davranışlarının bilincinde olan vicdanlı ve erdemli insanın, çıkarını en yüksek düzeye ulaştırmak için bencilce davranmak yerine duygudaşlık ekseninde hareket edeceği belirginlik kazanır.

Anahtar Kelimeler: Adam Smith, ‘Görünmez El’, Duygudaşlık, Tarafsız Gözlemci, Kişisel Çıkar

Adam Smith and ‘Invisible Hand’: An Inquiry Into The Context Of *The Theory Of Moral Sentiments* and *The Wealth Of Nations*

Abstract

‘The invisible hand’, which characterizes the ‘spontaneous’ functioning of the social order in harmony, prepares the conditions for the individual, who is unaware of the consequences of his actions, to contribute to the benefit of society in an unexpected way, independent of

* Doç. Dr., Gümüşhane Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Felsefe Bölümü Bilim Tarihi Anabilim Dalı, E-Posta: sedazsy@yahoo.com.tr, ORCID ID: 0000-0002-2473-4258.

his consciousness. It is seen that Adam Smith has evaluated this conceptualization, which reflects his theoretical perspective on morality, economics and society, in three different contexts in his three different works. ‘The invisible hand of Jupiter’, mentioned in his work titled *History of Astronomy*, explains how the order in nature is formed. ‘The invisible hand’ in *The Theory of Moral Sentiments* reveals how the rich people of the world, which is claimed to be distributed equally to everyone living in it, are pushed to share, thus serving the interests of society, even if unintentionally and unknowingly. ‘The invisible hand’ that we encounter in *The Wealth of Nations* explains the positive effects on social benefit of people who use their capital for the benefit of production in the homeland, while trying to keep the profits from the products at the highest level. Based on this information, this article will examine what Smith means by ‘the invisible hand’ he describes in his works *The Theory of Moral Sentiments* and *The Wealth of Nations*. In *The Theory of Moral Sentiments*, social contribution is shaped through sympathy and impartial spectatorship; in *The Wealth of Nations*, it is embodied in the behavior of the individual pursuing his own interests. In this context, did Smith actually establish a system with complementary views, or did he cause inconsistency by adhering to different ideas? In fact, it is seen that the Smith, in an effort to understand the functioning of the social structure and determine the principles of its regulation, evaluated his explanations through a set of concepts, contrary to what is thought, without reducing them to personal interest. When Smith’s works are examined comparatively, it becomes clear that a conscientious and virtuous person, who is morally aware of his own actions, will act on the axis of sympathy rather than acting selfishly in order to maximize his interests.

Keywords: Adam Smith, ‘Invisible Hand’, Sympathy, Impartial Spectator, Self-Interest

Giriş

İktisadi düşünce tarihine bilim tarihi ve bilim felsefesi perspektifinden bakıldığında iktisadın modern anlamda bir bilim olarak kimlik kazanmasında etkin olan düşünürün Adam Smith¹ olduğunun kabul edildiği görülür. Smith’in kendisinden önce ortaya konan görüşlerden de yararlanmak suretiyle bu alanla ilgili sorulara verdiği kuşatıcı yanıtlar, bu yaklaşımın temelinde yer alır. Her şeyden önce *Milletlerin Zenginliği (An Inquiry Into The Nature and Causes of The Wealth of Nations)* (1776), iktisadın incelediği konuları sistemli ve kapsamlı bir biçimde değerlendiren ilk eser olma niteliğini taşır. Aslında Smith,

¹ Orta gelir grubuna mensup bir ailenin çocuğu olarak 1723 yılında Kirkcaldy’de doğan Adam Smith, on dört yaşında Glasgow Üniversitesine kabul edilmiştir. Smith burada ahlaki problemlerle ilgili doğalcı bir yaklaşım benimseyen, siyaset ve din söz konusu olduğunda ise özgürlükçü tutumundan dolayı mevcut görüşlere muhalif olan Francis Hutcheson’dan dersler almıştır. Hutcheson’dan düşünsel anlamda çok etkilendiğini dile getiren Smith, 1740 yılında sadece başarılı öğrencilerin hak kazandığı *Snell Exhibition* bursunu elde ederek Oxford’da Balliol Kolej’de öğrenim görmeyi sürdürmüştür. Aslında bir teolog olması beklenen düşünür, David Hume’un etkisi ve zihnindeki şüpheli eğilimler nedeniyle başka alanlara yönelmiştir. Adam Smith’in hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Ian Simpson Ross, *The Life of Adam Smith*, New York: Oxford University Press, 1995; Mark Skousen, *The Big Three in Economics: Adam Smith, Karl Marx And John Maynard Keynes*, New York: M. E. Sharpe Publishing, 2007.

Glasgow Üniversitesi'nin ahlak kürsüsündeyken toplumsal düzenin işleyişini formüle etme çabasıyla önce *Ahlaki Duygular Kuramı (The Theory of Moral Sentiments)* (1759) adlı eserini kaleme almış ancak iktisadi modellere yeni bir bakış açısı sunan argümanlarıyla *Milletlerin Zenginliği*, klasikler arasında daha önemli bir pozisyona yerleşmiştir. Smith'in bu kadar etkili yapıtlar meydana getirerek düşünce tarihine yön veren bir isim olmasını sağlayan unsurların başında ise içinde bulunduğu siyasal, toplumsal ve kültürel ortamın geldiğini söylemek mümkündür. Düşünür; Rönesans, Reform ve Bilimsel Devrim gibi önemli tarihsel dönemeçlerin kesiştiği noktada konumlanan Aydınlanmanın dikkat çekici figürlerindendir. Jean Le Rond D'Alembert'in 'felsefe çağı', Immanuel Kant'ın 'eleştiri çağı' ve Thomas Paine'in 'akıl çağı' şeklinde belirttikleri Aydınlanma, "düşünen özne olmayı başaran insan" tarafından aklın tek ölçüt sayılmasıyla her şeye yönelik sorgulama ve eleştiriyi ön plana çıkarmıştır.

Smith'in yaşamını sürdürdüğü bu dönem hem İngiltere'nin hem de Batı Avrupa'nın her bakımdan zenginleştiği, piyasa ekonomisinin şekillenmesiyle gelirlerin görece olarak arttığı, bilimsel buluşlar, teknolojik yenilikler ve bunlara eşlik eden resim, müzik ve edebiyat gibi sanatsal yapıtların üretildiği bir evreye tekabül etmektedir. İngiltere entelektüel dönüşümü desteklemenin yanı sıra bir yandan coğrafi bakımdan sınırlarını genişletmeye çalışırken bir yandan da sanayide ve tarımda büyük fabrika ve çiftlik üretimine geçişi hazırlayarak verimliliği ve kârlılığı yükseltecek koşulları oluşturmaktadır. Amerika'daki kolonilerde bağımsızlık savaşı devam ederken Fransa'da Devrimi ortaya çıkaracak siyasal ve düşünsel akımlar belirginleşmektedir.² Yeni bir dünyanın oluşmaya başladığını gösteren bu yıllarda Francis Hutcheson, David Hume, Adam Ferguson, Thomas Reid, Dugald Stewart, William Robertson, John Millar, James Anderson ve Lord Kames gibi önde gelen isimlerin tarih, hukuk, etik, iktisat ve siyaset gibi disiplinlerde yaptıkları çalışmalar sayesinde İskoçya ise -iktisadi anlamda geri kalmış olsa da eğitim ve bilim alanlarındaki gelişmeler çerçevesinde- farklı bir role sahip olmuştur.

Bu bağlamda genel olarak insanın doğası gereği iyi ve akla sahip bir varlık olduğunu; bu dünyada iyi bir şekilde yaşama amacında olan insanın haklarının doğal hukuk aracılığıyla korunduğunu; öz çıkarın sağlanması yönünde birey için en iyi olanın aranması gerektiğini ve bunu yaparken de insanın herkesin saadetine katkıda bulunduğunu; mülkiyet hakkının ve birey özgürlüğünün devlet tarafından teminat altına alındığını savunan Aydınlanma, bilimi merkeze koyan ilerlemeci bir düşünce hareketi olarak her ülkede farklı

² Gülten Kazgan, "Adam Smith ve *Milletlerin Zenginliği* Üzerine", *Milletlerin Zenginliği* içinde, çev. Haldun Derin, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s. vi-vii.

bir seyir izlemiştir. Doğa bilimlerinde gözlemlenen gelişmelerle koşutluk içinde uygun bilimsel yöntemlerin kullanılmasıyla insan ve toplum ile ilgilenen sosyal bilimlerin de atılım göstereceği tezini çıkış noktası belirleyen ve pozitivist bir perspektife sahip olan İskoç Aydınlanması, Newton'un³ kütleçekiminin keşfiyle sonuçlanan bilim kavrayışından mülhem yaklaşımıyla öne çıkmıştır. Bu doğrultuda deney ve gözlem aracılığıyla bilenebilir olan doğanın düzeni ile ilgili genellemeler yapmak ve yasalar üretmek üzerinden başarılı bir bilimsel yöntem anlayışı sergileyen doğa bilimlerine öykünen ve aynı yoldan giden sosyal bilimler de inceleme nesnelere benzer bir tutumla yaklaşmıştır. Böylece insanı ve toplumu analiz etmekle herhangi bir olgunun/nesnenin bilgisini araştırmak arasında fark olmadığı düşüncesi yaygınlaşmıştır. İskoç Aydınlanmacıları içinde önemli bir yere sahip olan Smith de bu görüşlerden beslenerek ahlak, iktisat ve tarih gibi alanlarda çalışmalar yapmıştır.

Özellikle Hutcheson ve Hume'un etkisiyle düşünsel altyapısını oluşturan Smith, her ne kadar ekonomi politiğe yaptığı katkılarla anılsa da ahlak hakkındaki açıklamalarıyla da dikkat çekmiştir. İnsan doğasıyla ilgilenen Hutcheson, ahlaka ilişkin teolojik temellendirmelere karşı çıkarak daha özgürlükçü bir tavır almış ve bencil bir bireycilik anlayışından toplumsal faydanın artmasını önceleyen anlayışa geçişi sağlamıştır. Smith'in konuları ele alış biçimini, Hutcheson'un bu fikirlerinden etkilenerek şekillendirdiğini söylemek mümkündür. Hume da din ve metafiziğe yönelik eleştirel tutumu ve bilimsel ilerlemeye odaklanan bakış açısıyla Smith'in yaklaşım tarzı üzerinde belirleyici olmuştur. Böylece Smith, toplumsal yapıyı kuran ve sürdüren duygudaşlık ve adalet zemininde bir ahlak kavrayışı ile merkantilizm ve fizyokrasiden köken alarak gelişen klasik iktisat okulunun temelini oluşturmayı başarmıştır. Buradan hareketle bu makalede, Smith'in iki önemli eseri olan *Ahlaki Duygular Kuramı ve Milletlerin Zenginliği* ekseninde ahlak ve iktisat alanlarında yaptığı katkılar değerlendirilecektir. Bunun için de öncelikle İskoç Aydınlanmasının önde gelen düşünürlerinden Hutcheson ve Hume'un görüşlerine - Smith'in konuları irdeleme biçiminde yönlendirici olmaları çerçevesinde- kısaca değinilecek ve ardından söz konusu eserlerin karşılaştırılması üzerinden Smith'in

³ Newton'un etkisi öncelikle David Hume'un ahlak felsefesinde ön plana çıkmaktadır. Hume, hem *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Bir Soruşturma*'da hem de *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*'de ahlak felsefesinden insan bilimi diye bahseder. Bu ayrımı, Smith'in yaklaşımına rehberlik etmesi bakımından gözden kaçırılmamalıdır.

düşünceleri analiz edilerek ‘görünmez el’ kavramlaştırmasının içeriği ortaya konulacaktır.

Hutcheson ve Hume’un Smith’in Düşüncelerine Etkileri

İskoç Aydınlanması ayrıntılı bir şekilde incelendiğinde bunun zeminini hazırlayan düşünürün Hutcheson olduğu belirginlik kazanır. Özellikle onun ahlakla ilgili konularda ortaya koyduğu görüşler önemli bir etki yaratmıştır. Hutcheson’ın felsefenin merkezi meselelerinden biri olan insan doğası hakkındaki yaklaşımı, Antik dönemden beri süregelen gelenekle bağlantılı olduğu kadar mevcut dini söylemlere bir karşı çıkışı barındırır. Lord Shaftesbury’nin de (Üçüncü Shaftesbury Kontu Anthony Ashley Cooper) tesiriyle -ki bu durum *Güzellik ve Erdem İdelerimizin Kökeni Üzerine Bir Soruşturma (An Inquiry Into The Origin of Our Ideas of Beauty and Virtue)* (1725) adlı eserinde belirgin olarak göze çarpmaktadır- insan doğasıyla ilgilenen Hutcheson, ahlak duygusu kuramını daha da geliştirmeyi amaçlamıştır. Bilindiği üzere bencillik ve kişisel çıkarla ilgili fikirleri eleştiren Shaftesbury, ahlaki yargıların oluşmasını sağlayan ancak rasyonel olmayan bir yeteneği işaret eder. Bu yetenek, insanın erdemli davranışlar sergilemesini ve doğruyu yanlıştan ayırt etmesini olanaklı kılar. Hutcheson da buradan yola çıkarak insanın ahlaki bilgisini meydana getiren duyma, dokunma, görme, koklama ve tat alma duyularımız gibi tanrı vergisi bir duyumuz olduğunu savunmuştur.⁴ Bunlarla bağlantısında Hutcheson, Shaftesbury’nin düşüncelerini benimserken Thomas Hobbes ve Bernard de Mandeville’in insan eylemlerinin temelinde bencil dürtülerin yer aldığına ilişkin görüşlerini ise reddeder.

İnsanın sahip olduğu birtakım özelliklerin, başka bir ifadeyle insan doğasının bencilliğinin ve insanın tutkularının açıklanması aracılığıyla toplumsal yapının analiz edilebileceğini ileri süren Hobbes, bir saatin küçük parçalardan meydana gelen yapısının anlaşılması gibi toplumun da bütün yönleriyle bilinmesinin gereğine vurgu yapar.⁵ Hobbes, evrenin işleyişine ilişkin temel yasalara ulaşmaya çalışırken determinist bir perspektiften konuları ele alır ve insan doğasının açıklanması ekseninde bir ahlak değerlendirmesi sunar. Bu bağlamda insanın ahlaki eylemde bulunurken özgür olup olmadığı sorunu, Hobbes için merkezi konumdadır. Onun ahlak sisteminin esası insanın hayatta kalma fikrine, diğer bir deyişle varlığını korumak için meydana getirdiği amaca yönelik eylemlerine dayanır.

⁴ Hasan Yücel Başdemir, “İskoç Aydınlanma Etiği: Hutcheson, Hume ve Smith”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Y. 10, S. 37, 2005, s. 32.

⁵ Hobbes, *Yurttaşlık Felsefesinin Temelleri* adlı eserinde bunu şöyle açıklar: “Bir şey en iyi onu oluşturan şeylerle bilinebilir. Nasıl otomatik bir saatte ve diğer karmaşık aletlerde parçaların ve çarkların fonksiyonları, bu aletler sökülüp malzemeleri, şekilleri ve devinimleri ayrı ayrı incelenmediği sürece anlaşılamazsa; devletin halkının ve yurttaşlarının görevlerinin incelenmesinde de devletin gerçekten parçalara ayırmasak da öyle olduğunu düşünmemiz, eş deyişle insan doğasının ne olduğunu, bir devletin kurulması için hangi özelliklerinin uygun olduğunu ve hangilerinin olmadığını, insanların nasıl olup da bir arada yaşamak istediklerini anlamamız gerekmektedir.” Konuya ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Thomas Hobbes, *Yurttaşlık Felsefesinin Temelleri*, çev. Deniz Zarakolu, İstanbul: Belge Yayınları, 2007, s. 11.

Hobbes’a göre insanın iradi eylemleri, sadece doyuma ulaşmakla değil, doyumlu bir hayatın güvence altına alınmasıyla ilintilidir.⁶ Bu durumda insan, varlığını garantileyebilme güdüsüyle bencil davranışlar sergileyecektir ki aslında Hobbes açısından da insan özü itibarıyla bencil ve vahşidir. Ancak insan, aklını doğru bir şekilde kullanmayı başardığı takdirde hem kendisine hem de diğerlerine faydalı olabilecek nitelikte genel kural ve yasalara erişebilir. Mandeville de Hobbes ile benzer şekilde insan eylemlerinin bencillik boyutunu işaret eder ve *The Fable Of The Bees* (1714) adlı eserinde birçok arzunun bileşimi olan insanın kibir, hırs ve açgözlülük gibi erdemsizliklerinin kamusal faydaya olan katkısını anlatır.⁷

Hutcheson, Hobbes ve Mandeville tarafından savunulan ve insanların kendi çıkarlarının peşinden gitmesinin ahlaki olduğunu savlayan bu görüşler yerine diğerlerinin de mutluluğunu gözetmeyi önemseyen bir ahlak anlayışını koyar. Ona göre ahlak duygusu bir duyunun ürünüdür ve ahlaki bakımdan iyi olarak benimsenen bir eylem, bireyde bu duyguyu ortaya çıkarır. Şu halde insan eylemlerinin çıkış noktası bencillik değil, iyilikseverlik olmalıdır. İnsanlığın mutluluğunu, bireyin mutluluğunun önüne geçiren bu anlayış; kişinin kendi çıkarını gerçekleştirmek için topluma faydalı olmasından çok insanların birbirlerini sevmesinden ve birbirinin mutlulğundan duyacağı hazdan dolayı faydalı olmasının ‘ahlak duygusu’ şeklinde ifade edilebileceğini söyler.⁸ Ahlak duygusu, insanlar için doğrudan iyilik taşıyan ve erdemli olarak adlandırılabilir olan kimi eylemlerin herhangi bir yarar elde etmeye odaklanmadan verdiği hazzı, bu eylemleri gerçekleştirenlere yönelik sevgiyi ve hatta bunları yapmaya ilişkin sahip olunan bilinçli isteği algılamamızı sağlar.⁹ Bu çerçevede ahlak duygusu kuramını ayrıntılandıran Hutcheson, ‘dış duyular (*external sense*)’ biçiminde tariflediği beş duyunun yanında estetik, uyum ve haz gibi unsurları barındıran ‘iç duyular (*internal sense*)’dan söz eder ve bunlara insan doğasının bir parçası olarak gördüğü ‘kamu duygusu (*public sense*)’nu ekler. İşte kamu duygusu, diğerlerini de düşünmenin gerekliliğini vurgulayan ‘duygudaşlık

⁶ Thomas Hobbes, *Leviathan*, çev. Semih Lim, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018, s. 81.

⁷ Konuya ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Bernard de Mandeville, *The Fable of the Bees; or, Private Vices, Publick Benefits*, Oxford: Clarendon, 1924.

⁸ Taşkiner Ketenci, “Kant Etiğinde Duyguculuğun Eleştirisi”, *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 5, 2008, s. 41.

⁹ Francis Hutcheson, “Güzellik ve Erdem Düşüncelerimizin Esasını Araştırma”, çev. Eylem Yolsal Murteza, *İskoç Aydınlanması*, ed. Gökhan Murteza, İstanbul: Pinhan Yayınları, 2020, s. 34.

(*sympahty*)' kavramına gönderme yapar.¹⁰

Duygudaşlık, başkalarının sevincini ve üzüntüsünü paylaşmak anlamında Hume için de aynı içerime sahiptir. Ona göre insanda sadece kendisinin mutluluğunu değil, diğerlerininkini de hesaba katan bir etkileşim biçimi bulunmaktadır. Hume'un *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme (A Treatise of Human Nature)* (1739) adlı eserinde değerlendirdiği duygudaşlık, adaletin tesisi için kamu çıkarının güvence altına alınmasını sağlayan kavramdır.¹¹ Çünkü doğal bir biçimde başkalarının duygu ve düşüncelerini paylaşma yatkınlığı olan insan, belirli ilkelere uygun olarak şekillendirilmiş bir duygudaşlık anlayışı ekseninde toplumun genelinin yararının sağlanmasına öncelik verir. Hume açısından geleneksel tavrın aksine insan edimlerinin tek kaynağı akıl olmadığına - aklın, tutkuların kölesi olduğu¹² savı hatırlandığında- ve buna eşlik eden tutkuların da büyük bir payı olduğuna göre iyiliğe yakın durma ve kötülükten kaçınma eğiliminde¹³ olan insanın diğerlerine yönelik duygularının anlaşılması hem ahlakla ilgili ilkelerin hem de insan doğasının çözümlenmesi adına önemlidir. Bu durumda tutkular tarafından yönlendirilmeye açık olan insanın bencilliğini de göz ardı etmeyen Hume, adaletin tesisi ve ahlak kurallarının düzenlenmesi noktasında duygudaşlığın etkisini vurgular. İnsanların bir arada yaşamasının şartlarını hazırlayan duygudaşlık, ahlaki yargılarımızın temelinde yer almaktadır. Hume'un bir dizi kavram kümesine tekabül eden doğal (cömertlik, yardımseverlik gibi) ve yapay (itaat, sadakat, adalet gibi) erdem ayrımı, duygudaşlık kavramının anlaşılmasını kolaylaştıracak niteliktedir. Hume'a göre doğal erdemler, salt insan olmaktan kaynaklanmaktayken; yapay erdemler, toplumu ortak bir çıkar duygusu etrafında birleştiren ve toplumun üyelerinin davranışlarını düzenleyen uyuşmalar aracılığıyla türetilirler. İnsan doğasının bir ürünü olmayan ancak bir arada yaşamaktan köken alan uyuşmalar, kişisel çıkar yerine kamusal çıkarı koyan duygudaşlığın zeminini kurar.

Bu bağlamda Hutcheson ve Hume'un Smith'in görüşlerinin temellenmesine sağladıkları katkı belirginlik kazanmaktadır. Diğer insanlarla hoşgörü, yardımseverlik, cömertlik ve alçakgönüllülük ekseninde etkileşime geçmek suretiyle oluşturulacak olan duygudaşlık, Smith için de ahlaki değerlerin meydana getirilmesi hususunda merkezi konumdadır. Hobbes ve Mandeville'in işaret ettiği üzere kişinin kendini sevme duygusuyla

¹⁰ Francis Hutcheson, *An Essay on the Nature and Conduct of the Passions and Affections, with Illustrations on the Moral Sense*, ed. Aaron Garrett. Indianapolis: Liberty Fund, 2002, p. 14-17; Ali Taşkın, "Francis Hutcheson'da Ahlak Duyusu Kavramı ve Motivasyon Kuramı", *Felsefe Dünyası*, 2/42, 2005, s. 90-91.

¹¹ David Hume, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınevi, 1997, s. 431.

¹² Hume, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, s. 365.

¹³ Hume, *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, s. 292.

koşutluk içinde ortaya çıkacak olan bencillik ve kibrin yerine Hutcheson ve Hume’un düşüncelerinin sürdürücüsü olarak duygudaşlığı koyan Smith, bencilce davranmaktansa başkalarının da ne hissettiğini anlamayı önclemiştir. Söz konusu yaklaşımlardan yola çıkan düşünür, ahlak ve iktisat alanlarında kendi dizgesini kurmayı başarmıştır.

Smith ve ‘Görünmez El’

İktisadi düşünce tarihinde önemli bir yere sahip olan ‘görünmez el’ kavramlaştırması, alınıp satılmak istenen mal veya hizmetin el değiştirmesi amacıyla alıcı ve satıcıların bir araya geldiği her türlü ortamı ifade eden piyasa mekanizmasının açıklamasında etkin bir rol üstlenmiştir. Bu kavramlaştırma, birbirinden farklı üreticilerin ve tüketicilerin, kişisel çıkarlarını maksimum düzeye ulaştırmaya yönelik davranışları neticesinde toplumun diğer üyelerinin yararının da arttırılacağı argümanına dayanmaktadır. Öyle ki toplumsal düzenin uyum içinde ‘kendiliğinden’ işleyişini karakterize eden ‘görünmez el’, eylemlerinin nasıl sonuçlar doğuracağından habersiz olan bireyin bilincinden bağımsız olarak kendisinden beklenmeyen bir şekilde toplumun faydasına katkı sağlamasının koşullarını hazırlar. Smith’in ahlak, iktisat ve topluma ilişkin kuramsal perspektifini yansıtan söz konusu kavramlaştırmayı, üç farklı eserinde üç farklı bağlamda değerlendirmeye tabi tuttuğu görülmektedir. 1758 yılında yayımlanan *History of Astronomy*¹⁴ adlı denemesinde Smith, Roma’nın düşmanlarına yıldırım attığına inanılan tanrı olan ‘Jüpiter’in görünmez eli’ şeklindeki ifadesiyle tarihin erken evrelerinde yaşayan insanların doğadaki düzensizlikleri ve anlayamadıkları olayları, tanrılar gibi görünmeyen varlıklar aracılığıyla açıkladıklarını ileri sürmüştür. Ona göre bu insanlar, doğanın birbirinden bağımsız görünümünü bir arada tutan gizli olay zincirlerini anlamlandırmak için fazla meraklı davranmamışlardır. Karşılaştıkları sık tekrarlamayan düzensiz olayları, tanrılarının eylemi olarak yorumlayan ilk insanlar, bunları ‘görünmeyen ve tasarlayıcı bir kuvvet’e atfetmişlerdir.¹⁵

Smith’e göre, “ilk(el) insan açısından güzelliği ya da büyüklüğü ile faydası ya da zararı ile nazarı dikkatini çekecek kadar kayda değer olan ve işleyişleri tam anlamıyla düzenli olmayan her doğa nesnesi, görünmeyen ve tasarlayıcı bir kuvvetin emriyle

¹⁴ *History of Astronomy (Astronomi Tarihi)*, Smith’in *Essays on Philosophical Subjects (Felsefi Konular Üzerine Denemeler)* adlı kitabının içinde yer alan bir bölümdür.

¹⁵ Mine Kara-N. Emrah Aydınonat, *Görünmez Adam Smith*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010, s. 147; Gavin Kennedy, “Adam Smith and the Invisible Hand: From Metaphor to Myth”, *Econ Journal Watch*, V. 6, N. 2, 2009, p. 243.

gerçekleşiyordu (...) Doğaları gereği ateş yanar ve su tazelenir, ağır şeyler düşer ve hafif nesnelere yukarı doğru hareket edebilir; ‘Jüpiter’in görünmez eli’, bu sorunlar için gündeme getirilmemiştir ancak gök gürültüsü ve yıldırım, fırtınalar ve güneş ışığı gibi daha düzensiz şeyler, onun takdirine ya da öfkesine bağlanmıştır.”¹⁶ Çevrelerinde meydana gelen olaylara yönelik yeterli merak duygusuna sahip olmayan ilk insanların, doğada gözlemledikleri ve nedenini algılamakta zorlandıkları her türlü faaliyetin açıklanmasını, görünmeyen ve gizil bir güce tahvil etmiş olmalarını eleştiren ve bilgisizlikten kurtulmak için bu nedenlerin tek tek tespit edilmesini öngören Smith’in bu yaklaşım tarzının, on yedinci yüzyıldaki doğa bilimlerinin genel özelliği olan doğadaki nedensellik ilişkisinin anlaşılabilirliği üzerine kurulu kavrayışa dayandığını söylemek mümkündür. Bu ekseninde doğadaki olayların, katı bir determinizm çerçevesinde neden-sonuç ilişkisine göre değerlendirilmesi ise insanların yardımına gereksinim duyduğu doğaüstü güçler yerine bilimsel bilginin açıklayıcı yapısıyla bağlantılandırılmıştır.

‘Görünmez el’ kavramlaştırmasının ikinci kullanımı, *Ahlaki Duygular Kuramı*’nda karşımıza çıkmaktadır. “Midesinin kapasitesiyle arzularının büyüklüğü arasında muazzam bir fark olduğunu” düşündüğü zenginlerin, yoksullardan çok daha fazla tükettiğini ortaya koyan Smith, topraktan gelen ürünün herkes için yeterli olabileceğini ancak zenginlerin en iyi ve en güzellerini seçtiğini ileri sürer.¹⁷ Oysaki “bir zenginin midesinin alabileceği en fazla şey, yoksulluk içindeki bir köylünün yiyebileceği ile aynı” miktardadır. Ancak zenginler, “doğal bencilliklerine ve açgözlülüklerine rağmen sadece kendi rahatlıklarını gözetmeler de çalıştırdıkları binlerce insanın tek amacı bu rahatlığın üretilmesine katkıda bulunduğundan kendi beyhude ve doyumsuz arzularının yerine getirilmesinin bir borcu olarak yoksullarla elde ettiklerini bölüşürler. Sanki dünya, içinde yaşayan herkese eşit bir şekilde dağıtılmış gibi adeta ‘görünmez el’ ile paylaşım yapmaya itilen zenginler, istemeden ve bilmeden de olsa toplumun çıkarına hizmet eder ve insanların üremesi için gerekli şartları sunarlar.”¹⁸ Böylelikle yoksullar, efendilerin sahip olduklarından payını almaktadır çünkü tanrı onları unutmamıştır. Smith burada, fayda kavramının tasvip duygusu üzerindeki etkisini incelemektedir ancak süreç içerisinde birtakım durumların salt fayda kavramı ile açıklanamayacağı belirginlik kazanmıştır.

Bu doğrultuda değişen toplumsal yapıyla bağlantılı olarak şekillenen ve çeşitlenen ilişkilerin açıklanmasında yeni unsurların devreye girmesi gerekmiştir. Üretim, tüketim,

¹⁶ Adam Smith, “The Principles Which Lead and Direct Philosophical Enquiries; Illustrated by The History of Astronomy”, *Essays on Philosophical Subjects*, ed. W. P. D. Wightman and J. C. Bryce. Indianapolis: Liberty Fund, 1980, p. 48-49.

¹⁷ Adam Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı*, çev. Berkay Tartıcı, İstanbul: Liberplus Yayınları, 2017, s. 255.

¹⁸ Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı*, s. 255-256.

bölüşüm ve ticaret gibi iktisadi bileşenler ekseninde dönüşen toplumsal ilişkilerin nasıl düzenlendiği/düzenleneceği önemli bir mesele olmuştur. Bilimsel ve teknolojik gelişmelere koşutlukla üretkenliğin artması, ihtiyaç fazlası ürünün el değiştirmesiyle karakterize edilen ticari etkinlikleri çoğaltmış, bu da kişisel çıkar peşinde koştuğu ileri sürülen bireylerin bir arada kalmasını sağlayacak ve gündeme gelebilecek olan herhangi bir iletişim sorununun çözümünde etkin olacak bir ilkenin bulunmasını zorunlu kılmıştır. Smith’e göre ticari toplumun bencilce davranan bireylerinin, belirli bir düzen içinde ahenkle yaşayabilmeleri için kendi duygularını, düşüncelerini ve deneyimlerini birbirlerine aktarmaları ve birbirleriyle etkileşimde olmaları gerekmektedir.¹⁹ Tıpkı Newton’un atomların birlikte devinmelerini olanaklı hale getiren kütleçekimini keşfetmesi gibi Smith de toplumsal ilişkileri düzenleyerek iletişimsizliği giderecek bir çekim ilkesi bulmaya odaklanmıştır. Hutcheson ve Hume gibi bireyleri harekete geçirenin akıl değil de duygular olduğuna inanan Smith, toplumsal ilişkilerin kurulmasının/düzenlenmesinin temeline duygudaşlık ilkesini yerleştirmiştir.

Ahlaki Duygular Kuramı’nın merkezi kavramlarından biri olan duygudaşlık, “diğerlerinin sefaletini gördüğümüzde ya da oldukça canlı bir biçimde hayal etmek zorunda kaldığımızda hissettiğimiz şefkat veya merhamet duygularıyla” bağlantılıdır.²⁰ Ancak diğerlerinin nasıl hissettiklerine dair doğrudan bir deneyimimiz olamayacağını savlayan Smith açısından duygudaşlığın oluşabilmesi için hayal etmek dışında başka bir yol yoktur. Hayal gücü aracılığıyla kendimizi başkasının yerine koyar, onunla aynı azaba katlandığımızı düşünür, sanki onunla aynı vücutta can bulur ve bir şekilde aynı kişi haline geliriz. Bu yolla bir başkasının duyguları hakkında bir fikir edinir ve zayıf da olsa onunla benzer duygulara sahip oluruz.²¹ Smith için duygudaşlığımızın kaynağı, mağdur olan kişi ile hayal gücümüz vasıtasıyla kurduğumuz yakınlıktır. Bununla bağlantısında insanlarda doğal olarak başkalarının sevinçlerini ve üzüntülerini paylaşma, onları anlama ve sevme, onlar tarafından anlaşılma ve sevilme eğiliminin olduğu kabul edilebilir ki belki de bunun en uygun hali, diğerlerinin varlığına duyulan temel gereksinimde kendini gösterir. Smith’e göre lüks için yapılan harcamalar aslında insanların, başkaları tarafından beğenilme

¹⁹ Smith’in 1790 yılında *Ahlaki Duygular Kuramı*’nın altıncı edisyonuna eklediği “Erdemin Karakteri” adlı bölüm, ticaretle gelişen toplumlarda bireylerin ahlaklı bir şekilde yaşayabileceğini ortaya koyma girişimi olması ve yalnızca kendi çıkarını düşünen bireyi kastetmediğini göstermesi bakımından önemlidir.

²⁰ Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı*, s. 19.

²¹ Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı*, s. 20.

güdüsünden kaynaklanmaktadır.²² Bu durumda ihtişam hayranlığı, gurur, beğenilme eğilimi, onay ve gösteriş tüketimi gibi değişkenler karşımıza çıkar ve bunlar, Smith tarafından ahlaki açıdan uygun olmayan davranış biçimleri olduğu için eleştirilirler. Fakat bu tür lüks tüketim kategorisinde değerlendirilebilecek olan edimler bile efendilerin yoksulları doyurmasındaki gibi işsizlerin istihdamına yönelik bir fayda sağlar.²³ Mandeville gibi insan doğasını bencillikle özdeşleştirenlerin aksine Smith açısından esasen “insanoğlu ne kadar bencil sanılırsa sanılsın, doğasında onu diğerlerinin bahtıyla alakadar eden ve ona gerekli mutluluğu veren bazı duygular vardır.”²⁴ Başkalarıyla duygudaşlık kurabilmemizin en önemli ve ilk koşulu ise belirli bir uzaklıktan kendimize bakabilmek, diğer bir ifadeyle ‘tarafsız gözlemci’ olabilmektir. Toplumsal bir varlık olması hasebiyle insan, bir arada yaşadığı kişilerin kendisi hakkındaki eleştirilerini ya da övgülerini bilmek konusunda kaygılandığından ilkin kendi tutkularını ve tavırlarını inceler. Ardından eğer onların durumunda olsa nasıl görüneceğini düşünür ve kendi davranışlarının gözlemcisi olur. Bu da kendi tavırlarının adabını ötekinin gözlerini kullanarak mercek altına alıp inceleyebilecek bir aynaya bakmak anlamına gelir.²⁵

Smith açısından tarafsız bir gözlemci olabilmek, fesatlıkların ve yolsuzlukların hüküm sürdüğü bu dünyada başkalarının çıkarlarının gerçekleşmesi için kendimizinkileri feda edebilecek kadar bizi asil ve cömert kılan bir pozisyon yaratır. Öyle ki bencil duygularımızı dizginleyen güdü, ilkeli davranışlarımızın kaynağı olan vicdanımızdır. Smith’e göre yüreğimizdeki vicdan, bizi biz yapan şeylerin uygun türlerini ve ölçütlerini belirleyerek çıkarlarımız ve başkasının çıkarları arasındaki doğru mukayeseyi yapmamızı sağlar.²⁶ İnsanın davranışlarını denetleyen bu yüce yargıç, başkalarının mutluluğunu etkileyebilecek şekilde hareket etmek üzereyken en mağrur duyguları bile dizginleyebilecek bir sesle insana, çoğunluğun bir parçası olduğunu ve hiçbir biçimde çoğunluğun diğer üyelerinden daha üstün olmadığını hatırlatır.²⁷ Diğerlerinin huzurunu bozmaktan bizi alıkoyan, bize toplumun bir parçası olduğumuzu öğreterek cömertliğin güzelliği ile adaletsizliğin çirkinliğini gösteren de odur. Bununla bağlantısında aslında ne kadar küçük olduğumuzu ortaya koyan bir tarafsız gözlemcinin gözleri ile bencilliğin doğal hatalarını düzeltebiliriz.²⁸ Bu çerçevede kendisinden nefret edilmesinden korkan ve

²² Ayşe Buğra, *İktisatçılar ve İnsanlar*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1989, s. 33.

²³ Emma Rothschild, “Adam Smith and the Invisible Hand”, *The American Economic Review*, V. 84, N. 2, 1994, p. 319.

²⁴ Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı*, s. 19.

²⁵ Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı*, s. 163.

²⁶ Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı*, s. 188.

²⁷ Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı*, s. 190.

²⁸ Smith, *Ahlaki Duygular Kuramı*, s. 191.

toplumun diğer üyeleri tarafından nasıl görüldüğünü önemseyen *Ahlaki Duygular Kuramı*’nın insanı, sevgiye ve övgüye layık bir özne olmayı istediğinden davranışlarının onaylanmasını arzular. Bu durumda sadece toplumun yaşayışına uygun bir birey gibi davranma eğilimi göstermektense gerçekten onaylanan eylemleri yerine getirmek, erdemli olmayı mümkün kılacaktır. *Ahlaki Duygular Kuramı*’na göre ancak akıllı ve erdemli bir insan, içinde yaşadığı toplumun menfaatini kendisinininkinden daha çok düşünür. Duygudaşlık temelinde birbirleriyle çok sıkı bir bağ içinde olan bireyler, ‘görünmez el’in düzenleyiciliğiyle toplumsal refah ve istikrarın artırılmasını sağlar.

Smith’in, ‘görünmez el’ ile ilgili son aktarımı, *Milletlerin Zenginliği*’nde kendine yer bulur. Buradaki argüman, bireylerin kendi çıkarlarını elde etmeye çalışırken farkında olmadan nasıl toplumsal faydayı arttırdıklarıyla ilgilidir.²⁹ Eserin dördüncü kitabındaki “Anayurtta Üretilebilecek Malların Yabancı Ülkelerden İthal Üstündeki Kısıntılar Üzerine” adlı bölüm, ithalatı önlemek için devlet tarafından konulan yüksek vergilerin eleştirilmesini içerir çünkü bunlar, serbest ticareti engelleyici bir niteliğe sahiptir. Smith’e göre ticaretle uğraşan kişiler, yabancı sanayiye değil, yerli sanayiye desteklemelidir. Böylelikle toplumun çıkarının sağlanmasına katkıda bulunmaları ile ilişkili olarak ‘görünmez el’in devreye girdiğini ortaya koyan düşünür, sermayesini anayurtta gerçekleşen üretim yararına kullanan kişilerin, ürünlerden elde edecekleri kârları en yüksek düzeyde tutmak isteyeceklerinden söz eder. Ona göre sermayesini, ulusal düzeydeki ticari ortamlarda değerlendirenler, ürününü en büyük değerde olabilecek biçimde yönetmeye çaba gösterdiğinden topluluğun yıllık gelirini çoğaltmak için uğraşmış olur. Nitekim kamu menfaatini kollamaya niyeti olmayan bu kişiler, bu çıkarı ne derecede gütmekte olduğunun da farkında değildir ve yerli çalışmayı, yabancı emeği desteklemeye yeğ tutmakla yalnızca kendi güvenini gözetir. Ancak burada birçok başka hallerde olduğu gibi ‘görünmez el’ onları, hiç akıllarından geçmeyen bir amacı gütmeye iter. Böylece kendi çıkarını düşünmekle birey, toplumun çıkarını gerçekten onu kollamaya niyet ettiği zamandakine göre daha etkin şekilde gözetmiş olur.³⁰

Smith’in *Ahlaki Duygular Kuramı*’nda karşımıza çıkardığı ideal fail, bencil olmadığı gibi davranışlarının başkalarını nasıl etkilediğini hesaba katacak kadar özgecirdir.

²⁹ John D. Bishop, “Adam Smith’s Invisible Hand Argument”, *Journal of Business Ethics*, V. 14, N. 3, 1995, p. 166.

³⁰ Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*, çev. Haldun Derin, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011, s. 485.

Tarafsız olarak herkese ve kendisine bir gözlemci gibi davranmaya dikkat eden, hata yapabilen ve yanılabilen bir varlık olan bu vicdanlı fail, *Milletlerin Zenginliği*'nde kendi çıkarının peşinde koşarken akılcı ve tutarlı davranarak -ister istemez- toplumsal faydaya³¹ katkı sağlayan *homo economicus*'a dönüşür. Ancak Smith, her iki eserinde de belirsizlik karşısında aktif bir tutum sergileyen, diğer bir söyleyişle yanılmayı çözüme yöneltme becerisini taşıyan bireyi, ideal fail olarak seçer.³² Bu bağlamda düşünürün *Ahlaki Duygular Kuramı*'ndaki hata yapma ve tahayyül etme gibi davranışlar aracılığıyla insan doğasını kavrayan felsefesini, *Milletlerin Zenginliği*'nde değiştirdiği söylenebilir. İnsan davranışını trampa, alışveriş ve sözleşme bağitleme güduları ile sınırlı hale getiren Smith, çıkarıcı bireyin tutumlu, temkinli ve akılcı yanlarını öne çıkarır ve idealize edilmiş bir çerçeve ile iktisat biliminin ana temalarını işbölümü, değer, para ve fiyat oluşumu konuları olarak belirler.³³ Bu fikir değişikliği dolayımında Smith, insanın hem kişisel çıkar hem de yardımseverlik duygusu tarafından motive edildiğine inanmış ancak bireylerin, en yakın arkadaşları ve aile fertlerinden uzak düştüğü karmaşık bir piyasa ekonomisinde, kişisel çıkarın daha güçlü bir faktör haline geleceğine vurgu yapmıştır. Bu durumda ona göre piyasanın en büyük avantajı, kişisel çıkarın daha sağlam olan yapısını, yardımseverliğin tarafgirliğe ve zayıflığa yol açabilecek yanlarını dengelemek için kullanmasıdır ve böylece çoğunluk tarafından tanınmayan, çekici ve önemli görülmeyen kişiler de piyasa içinde gereksinimlerini karşılayabilirler.³⁴ Bu dengeli tutum, Smith'in dizginlenmemiş/durdurulamaz bir açgözlülüğe göz yummadığını ve kişinin, kendi kendisini sınırlamasını tercih ettiğini göstermektedir. Düşünür aslında özgür bir toplumun ticari ihtirasları aşırılıktan ılımlı bir düzeye indireceğine ve “yoldan sapmış birinin” bir bataklığa düşmesine engel olacağına hükmetmiştir.³⁵ Ticaretin, insanları eğitilmiş, çalışkan ve öz disiplin sahibi yapacağını ve zevki ikinci plana iteceğini belirten Smith açısından ticaret erbabını üçkağıtçı olmaktan alıkoyacak ve onun ihmalkârlığını düzelterek olan şey müşteriye kaybetme korkusu olduğundan bu kişi, diğeri ile benzer duyguları

³¹ Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*, s. 482.

³² A. Dinç Alada, *İktisadın Kayıp Felsefesi: Arayışlar, Denemeler*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2012, s. 157-158.

³³ Kara-Aydınlat, *Görünmez Adam Smith*, s. 58.

³⁴ Smith, “Gereksindiğimi bana verin, siz de benden gereksindiğinizi alın.” şeklindeki ifadesiyle iyilikseverlikten ziyade kişisel çıkardan kaynaklanan ilişki biçimlerinin kolaylıkla düzenlenebileceğini ortaya koymaktadır. Ona göre, “Yemeğimizi, kasabın, biracının ya da fırıncının iyilikseverliğinden değil, kendi çıkarlarını kollamalarından elde ederiz. Onların insanseverliğine değil, bencilliğine sesleniriz. Hiçbir zaman kendi ihtiyacımızı ağzımıza almaz, onların kendi faydasından dem vururuz. Bir dilenciden başka hiç kimse, yalnızca hemşerilerinin iyilikseverliğine güvenme yolunu tutmaz.” Konuya ilişkin ayrıntılı bilgi için bkz. Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*, s. 16.

³⁵ Smith'in burada Mandeville'e bir karşı çıkış sergilediğini hatırlatmak yerinde olacaktır. Çünkü ticari toplumların ahlaki paradoksu Mandeville'in eserinde karşımıza çıkmaktadır.

paylaşabilecektir.³⁶

Smith’in bu görüşlerinin temelinde Mandeville’in olduğu kadar tutku ve erdemleri, öz çıkar kavramlaştırması altında toplayan Hobbes’un düşüncelerinin bulunduğu da söylenebilir. Çıkarlar hakkında düşünmek, Machiavelli’nin çalışmalarıyla başlayan süreçte ilkin siyasi bir içeriğe sahip olmuş, on yedinci yüzyılın başından itibaren de ahlak ve insan doğası ile ilişkisi içinde ele alınarak bireycilikten mi yoksa devletçilikten mi yana tavır alındığının anlaşılmasını kolaylaştırmıştır.³⁷ Çıkar güdüsünden hareketle Hobbes’un “herkesin herkese karşı savaşı” şeklinde özetlenebilecek olan kötümser antropolojisinin merkezine koyduğu güvensizlik, şan ve şeref gibi duygulara karşı Smith; kişisel çıkar, özgürlük ve rekabeti öncelemiştir. Böylece insanların sahip olduğu birtakım güdülerle bağlantısında başkalarının mutluluklarını gözetmesi bağlamında Smith’in *Ahlaki Duygular Kuramı*’nda vurgu yaptığı duygudaşlığın *Milletlerin Zenginliği*’nde sözü edilen kişisel çıkar ile birlikte değerlendirildiğinde daha anlamlı bir hale geldiği görülmektedir.

Smith’e göre kendi kendini düzenleyen bir toplumda adalet kanunlarını çiğnemedikçe kişisel çıkarın peşinden gitmenin³⁸ yardımseverliğe dönüşebilmesi için rekabetin son derece hayati bir rolü vardır. Smith, daha ucuz olduğu bilinen doğal fiyat ya da serbest rekabet fiyatını, tek bir satıcının hakimiyeti altındaki monopol piyasasının yüksek fiyatına yeğ tutmuştur. Çeşitli kurumlara ve şirketlere tanınan dışlayıcı ayrıcalıklara engel olunmasını savunan Smith, iş insanlarına bulaşan “tekelin kör olası ruhuna ve adi doymak bilmezliğine” şiddetle karşı çıkmıştır.³⁹ Smith için uluslararası ölçekte gerçekleşen “rekabet, gümrüksüz bir ticaretle yeni pazarda ve de yeni kazanç dalında, gelir payının olağan düzeyinin üstüne çıkmamasını sağlayacaktır. Yeni pazar, kendi gereksinimi ya da kendi arzı için var olan piyasanın elinden bir şey almaksızın yeni bir mal yaratacak ve bu yeni ürün de yeni sanayinin işletilmesi için yeni bir sermaye” oluşturacaktır.⁴⁰ Böylece serbest piyasa mekanizmasının nasıl düzenlenebileceğine ilişkin belirlemeler yapan Smith’in iktisadi yaşamı etkili bir şekilde organize ettiğine inandığı ‘görünmez el’ kavramlaştırması, kuramsal bir boyuta taşınmıştır.

³⁶ Mark Skousen, *İktisadi Düşünce Tarihi: Modern İktisadın İnşası*, çev. Metin Toprak, Mustafa Acar, Ekrem Erden, Ankara: Liberte Yayınları, 2011, s. 24.

³⁷ Albert O. Hirschman, *The Passions And The Interests: Political Arguments for Capitalism Before Its Triumph*, New Jersey: Princeton University Press, 1997, p. 38.

³⁸ Adam Smith, *Milletlerin Zenginliği*, s.762.

³⁹ Skousen, *İktisadi Düşünce Tarihi: Modern İktisadın İnşası*, s. 25.

⁴⁰ Ulrich Im Hof, *Avrupa’da Aydınlanma*, çev. Şebnem Sunar, İstanbul: Literatür Yayıncılık, 20004, s. 165.

Sonuç ve Değerlendirme

İktisadi düşünce tarihinde en çok adı anılan düşünürlerden biri olan Smith'in eserleri hem yazıldığı dönemde hem de günümüze kadar geçen süreçte büyük bir etkiye sahip olmuştur. İktisat bilimine yapılan katkılar bağlamında feodal sistemin çözülmeye başlamasıyla fizyokrasinin ekonominin tek üretken kesimi olarak tarım sektörünü görmesine ve merkantilizmin müdahaleci ve imtiyazcı yapısına karşı on sekizinci yüzyılın konjonktürüne koşturarak iktisadi düzenin insan doğasına uygun bir şekilde oluşturulmasını savunan liberallerin daha etkin bir konuma gelmesini sağlayan Smith; duygudaşlık, tarafsız gözlemcilik, kişisel çıkar, özgürlük ve rekabet gibi kavramlar ekseninde bir sistem inşa etmeye yönelmiştir. Ancak onu asıl ününe kavuşturan ise 'görünmez el' kavramlaştırması olmuştur. Bu kavramlaştırma düşünürün ilk kez adını zikrettiği haliyle mistik, metafizik ve teolojik bir içerime sahiptir. *History of Astronomy*'de hayranlık, hayret ve şaşkınlık gibi duygular ekseninde doğada karşılaşılan gök cisimlerinin hareketleri gibi nadir olguların açıklanması üzerinden felsefi sistemlerin nasıl oluşturulduğunu anlatan Smith, "doğanın bağlantı ilkelerinin bilimi" olarak gördüğü felsefeyi düzensizlik ve belirsizlik gibi durumları ortadan kaldıracak bir disiplin olarak niteler. Bu görüşlerin, *Ahlaki Duygular Kuramı*'nda daha da geliştirildiği görülür.

Smith'in tarafsız gözlemcisi, toplum içinde gözlemlediği olaylar karşısında *History of Astronomy*'de bahsi geçen duygulara kapılabilmektedir. Ancak duygularını kontrol ederek toplumsal kurallara uygunluk ve doğruluk ilkeleri çerçevesinde başkalarının mutluluğunu gözeterek hatta kendisini onların yerine koyan ve onları anlamaya çalışan vicdan sahibi birey, diğerleriyle duygudaşlık kurar. Bu doğrultuda Smith'in *Milletlerin Zenginliği* eseri ile tamamlanan yolculuğu, birbiriyle ilişkili olaylar zincirinden oluşan sistemleri ifade eden hayali bir makineden 'görünmez el' aracılığıyla kendiliğinden düzenlenen piyasalara doğru geçişi betimler.

Son olarak burada hatırlatmakta fayda var ki Smith'in yaklaşım tarzı bazı eleştirilerin odağı haline gelmiştir. Düşünürün iki eserinin farklı edisyonlarının bulunması aslında hem görüşlerinin değiştiğinin hem de gelişmelere uygun olarak eserlerini/fikirlerini yenilediğinin göstergesi olarak kabul edilebilir. Ancak eserlerinde 'görünmez el' kavramlaştırmasının sadece bir kez geçiyor olması, Smith'in düşünceleri arasında bir tutarsızlığı işaret ediyor gibi gözükmektedir. Kimi araştırmacılar, onun konuları ele alış ve yorumlayış biçiminde çelişkiler olduğunu vurgulamakta; kimileri ise değişen toplumsal ilişkileri -iktisadi gelişmelerin yanı sıra insanın bencil olup olmadığıyla ilgili dönemin felsefi tartışmaları da dikkate alındığında- anlama çabası içinde olan düşünürün

görüşlerinin birbirleriyle bağlantılı olduğunu savunmaktadır.

Mandeville’nin kişinin tutkularını ve erdemsizliklerini toplumsal faydaya dönüştüreceği ile ilgili paradoksunun aşırılıklarını törpüleyen Smith, önce müreffeh bir toplumun ardındaki itici gücün duygudaşlık olduğunu belirtmiş, ardından insan davranışlarını yönlendiren birincil dürtünün kişisel çıkar olduğunu ifade etmiştir. Alman filozoflar tarafından *Adam Smith Sorunu* (Das Adam Smith Problem) olarak adlandırılan bu durum belki de sadece *Ahlaki Duygular Kuramı*’nın nispeten daha karmaşık olmasına karşın *Milletlerin Zenginliği*’nin daha anlaşılır bir biçimde kaleme alınmasından kaynaklanmaktadır. Esasen düşünür, her insanın başkaları tarafından kabul edilmek/onaylanmak gibi temel bir arzusunun olduğuna inandığından ve bu duygudaşlığı kazanabilmek için insanların, saygı ve hayranlık sağlayacak bir biçimde hareket edeceklerini saptadığından iki farklı yaklaşımı arasında bir çelişki görmemiştir. Ona göre iktisadi hayatta bu, alıcı ve satıcının her ikisinin de yaptıkları işlemde, karşılıklı olarak yarar sağladığı ferasetli kişisel çıkar anlamına gelmektedir ve düşünür, iktisat ile ahlaki davranışı bütünleştirme isteğinde/eğiliminde olmuştur.

Buna koşutlukla “Laissez faire, laissez passer! (Bırakınız yapsınlar, bırakınız geçsinler!)” ilkesinde somutlaşan liberal iktisadın piyasanın işleyişini kendi haline terk eden yapısının Smith’in ileri sürdüğü görüşlerle tam olarak örtüşmediğini de söylemek mümkün gözükmemektedir. Çünkü düşünürün piyasa ekonomisi içinde varlık gösteren bireyi, sanıldığı gibi doymak bilmez bir iştahla hareket etmemekte aksine belirli sınırlarla çevrelenen bu bireyden erdemli davranması beklenmektedir. Ayrıca *Milletlerin Zenginliği*’nde gündeme getirilen hükümdarın gerçekleştirilmesi gereken ödev ve sorumlulukları ile kıtlık gibi ihtiyaçların devlet tarafından karşılanmasının zorunlu olduğu zamanlarda yapılması öngörülen yardımlar da sözü edilen ilkenin Smith açısından tam anlamıyla geçerli olmadığını ortaya koymaktadır.

KAYNAKÇA

Alada, A. Dinç; *İktisadın Kayıp Felsefesi: Arayışlar, Denemeler*, İstanbul: Bağlam Yayıncılık, 2012.

- Başdemir, Hasan Yücel; “İskoç Aydınlanma Etiği: Hutcheson, Hume ve Smith”, *Liberal Düşünce Dergisi*, Y. 10, S. 37, 2005, s. 27-44.
- Bishop, John D.; “Adam Smith’s Invisible Hand Argument”, *Journal of Business Ethics*, V. 14, N. 3, 1995, p. 165-180.
- Buğra, Ayşe; *İktisatçılar ve İnsanlar*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 1989.
- Hirschman, Albert O.; *The Passions And The Interests: Political Arguments for Capitalism Before Its Triumph*, New Jersey: Princeton University Press, 1997.
- Hobbes, Thomas; *Leviathan*, çev. Semih Lim, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2018.
- Hobbes, Thomas; *Yurttaşlık Felsefesinin Temelleri*, çev. Deniz Zarakolu, İstanbul: Belge Yayınları, 2007.
- Hof, Ulrich Im; *Avrupa’da Aydınlanma*, çev. Şebnem Sunar, İstanbul: Literatür Yayıncılık, 20004.
- Hume, David; *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, çev. Aziz Yardımlı. İstanbul: İdea Yayınevi, 1997.
- Hutcheson, Francis; “Güzellik ve Erdem Düşüncelerimizin Esasını Araştırma”, çev. Eylem Yolsal Murteza, *İskoç Aydınlanması*, ed. Gökhan Murteza, İstanbul: Pinhan Yayınları, 2020.
- Hutcheson, Francis; *An Essay on the Nature and Conduct of the Passions and Affections, with Illustrations on the Moral Sense*, ed. Aaron Garrett. Indianapolis: Liberty Fund, 2002.
- Kara, Mine-Aydınolat, N. Emrah; *Görünmez Adam Smith*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2010.
- Kazgan, Gülten; “Adam Smith ve Milletlerin Zenginliği Üzerine”, *Milletlerin Zenginliği* içinde, çev. Haldun Derin, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.
- Kennedy, Gavin; “Adam Smith and the Invisible Hand: From Metaphor to Myth”, *Econ Journal Watch*, V. 6, N. 2, 2009, p. 239-263.
- Ketenci, Taşkın; “Kant Etiğinde Duyguculuğun Eleştirisi”, *FLSF Felsefe ve Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 5, 2008, s. 35-55.
- Mandeville, Bernard de; *The Fable of the Bees; or, Private Vices, Publick Benefits*, Oxford: Clarendon, 1924.
- Ross, Ian Simpson; *The Life of Adam Smith*, New York: Oxford University Press, 1995.
- Rothschild, Emma; “Adam Smith and the Invisible Hand”, *The American Economic Review*, V. 84, N. 2, 1994, p. 319-322.
- Skousen, Mark; *İktisadi Düşünce Tarihi: Modern İktisadın İnşası*, çev. Metin Toprak, Mustafa Acar, Ekrem Erden, Ankara: Liberte Yayınları, 2011.
- Skousen, Mark; *The Big Three in Economics: Adam Smith, Karl Marx And John Maynard Keynes*, New York: M. E. Sharpe Publishing, 2007.
- Smith, Adam; “The Principles Which Lead and Direct Philosophical Enquiries; Illustrated by The History of Astronomy”, *Essays on Philosophical Subjects*, ed. W. P. D. Wightman and J. C. Bryce. Indianapolis: Liberty Fund, 1980.
- Smith, Adam; *Ahlaki Duygular Kuramı*, çev. Berkay Tartıcı, İstanbul: Liberplus Yayınları, 2017.

Smith, Adam; *Milletlerin Zenginliği*, çev. Haldun Derin, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2011.

Taşkın, Ali; “Francis Hutcheson’da Ahlak Duyusu Kavramı ve Motivasyon Kuramı”, *Felsefe Dünyası*, 2/42, 2005, s. 86-102.